

Е. П. Петровський

**ІСТОРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ НА КАФЕДРІ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
ОДЕСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ В 30-ті РОКИ ХХ
СТОЛІТТЯ**

У результаті взятого радянською владою в 1930-х роках курсу на створення найбільш сприятливих умов для здобуття освіти робітничою і селянською молоддю відбулося відновлення роботи університетів. У 1933 році, після реорганізації Інституту народної освіти, почав діяти Одеський університет, а через рік у його складі відкрили історичний факультет. Серед п'яти створених на факультеті кафедр була

і кафедра історії України (Української СРР). На її викладачів покладались не лише наукові, а й політичні завдання. В умовах утвердження в країні тоталітарного режиму, згортання українізації та розгрому наукових шкіл М. Грушевського, М. Слабченка, М. Яворського, роботу кафедри спрямовували на "ліквідацію наслідків буржуазно-націоналістичних перекирчуень історії українського народу і створення марксистського курсу історії України" ¹. Тематика і зміст історичних досліджень викладачів кафедри тісно пов'язані з більшовизацією історичної науки, що супроводжувалась посиленням адміністративного тиску на істориків та бажанням держави підкорити цю галузь знань своєму диктатові.

Предметом окремого дослідження дана тема ще не виступала, проте її розгляд здійснювався дослідниками в комплексних працях, які охоплюють значно ширші хронологічні межі. Роботі кафедри історії України приділяли увагу автори "Історії Одеського університету" різних років видання, а також окремі дослідники розвитку історичної науки в Одесі². Джерельною базою по вивченню історичних досліджень на кафедрі історії України в 1930-х роках виступають передусім праці викладачів, опубліковані в наукових збірниках і періодичних виданнях, а також дисертаційні дослідження. Важливим джерелом є також матеріали архівно-слідчих справ репресованих співробітників кафедри, які знаходяться в архіві Управління Служби безпеки України в Одеській області та документи Державного архіву Одеської області. Зважаючи на брак джерел та фрагментарність знань з даної теми, автор не претендує на її цілісне висвітлення.

Створену на історичному факультеті кафедру історії України очолив Іван Іванович Погорілий. До неї входили також С. М. Ковбасюк, Г. М. Трачевський, Н. І. Межберг, Шульман. Через згортання українізації і посилення боротьби з т.зв. українським буржуазним націоналізмом, дослідники історії України виявилися затиснутими в жорсткі рамки офіційної ідеології. Виключався плюралізм методологічних підходів, а класовий принцип в оцінці історичних подій визначав тематику праць та їх зміст. З 1938 року можливість для істориків використовувати оригінальні документи була ще більше обмежена, оскільки архіви передавалися у розпорядження НКВС СРСР. Служба Л. Берії не дуже вітала намагання дослідників дізнатися правду про певні сторінки історії ³. Крім того, виданий того ж року "Короткий курс історії ВКП(б)" взагалі поставив істориків у жорсткі рамки проведення досліджень, вихід за які загрожував щонайменше позбавленням роботи та виключенням з партії. Ідеологічна боротьба в суспільстві змушувала керівництво навчальних закладів, їх підрозділів та самих викладачів виступати з критикою колег запідозрених у належ-

ності до антипартійних течій чи у немарксистському викладанні предметів. Саме з "викриття" помилок інших починалося сходження нагору багатьох представників робітничо-селянської інтелігенції. Керівник кафедри та її співробітники також не уникли подібної роботи. Протягом 1930-х років в місцевій пресі досить часто з'являлись статті такого спрямування ⁴.

Наукова робота викладачів історичного факультету зумовлювалась в значній мірі специфікою тих матеріалів, які знаходились в Одесі. Зібрання Наукової і Публічної бібліотек, історико-археологічного музею, Одеського обласного архіву допомагали дослідникам у написанні історичних праць. Досить частими були і наукові відрядження викладачів та аспірантів до Києва, Москви, Ленінграду. Тематика з історії України розроблялась як працівниками кафедри історії України так і викладачами інших кафедр історичного факультету. Так, М. Л. Рубінштейн досліджував становище селянства в першій половині XIX ст., а І. Д. Сероглазов вивчав історію селянських рухів в Україні в XX столітті. С. М. Ковбасюк на основі дослідження оригінального матеріалу розробляв історію військових поселень XIX ст. в Україні і був відомим спеціалістом з історії діяльності Червоної гвардії в Одесі ⁵. Предметом наукових досліджень І. І. Погорілого виступали події революції та громадянської війни 1917-1920 рр., історія робітничого руху та більшовицької партії. Викладачі кафедри брали участь в написанні низки статей для "Великої радянської енциклопедії"; готували матеріали для "Наукових записок Одеського університету"; були учасниками наукових конференцій; часто друкувалися в періодичних виданнях та різноманітних збірниках; активно брали участь у випуску університетської багатотиражки "За більшовицькі кадри", на сторінках якої висвітлювалось життя університету та важливі політичні події того часу.

Крім завідування кафедрою історії України, І. І. Погорілий брав активну участь у житті факультету, викладав на курсах обласного відділу народної освіти, читав лекції для партактиву, пропагандистів, агітаторів та учасників теоретичних конференцій, проводив консультації та виступав з політичними доповідями в університеті. В газеті "Чорноморська Комуна" часто з'являлись повідомлення про подібні заходи, які проходили під його керівництвом. Тематика лекцій і консультацій була досить різноманітною, проте майже виключно ідеологічного характеру: "Тематика та література по історії КП(б)У", "КП(б)У в боротьбі проти контрреволюційного блоку троцькістів і націоналістів", "Контрреволюційні націоналістичні партії на Україні", "Хто такі укапісти та боротьбисти", "Боротьба більшовиків проти чорносотенної політики Тимчасового уряду та контрреволюційної

Центральної Ради", "Боротьба за більшовицьку програму в національному питанні на Україні" та інші.

Нами виявлено понад 30 статей, які завідуючий кафедрою історії України І. І. Погорілий опублікував на шпальтах місцевих періодичних видань. Найбільш ґрунтовною є його стаття присвячена розвитку робітничого руху в Одесі за часів окупації міста денікінцями, опублікована в журналі "Літопис революції" у 1931 році⁶. Вона написана на основі матеріалів газет та інших періодичних видань і фонду спогадів Одеського Істпарту. Проте помилки та суперечності не дозволили використати значну частину документів фонду спогадів для написання статті через неможливість їх перевірки. Інші архівні джерела представлені мало, оскільки за словами самого ж автора, їх кількість в Одесі було надзвичайно обмеженою. І. І. Погорілий намагався подати детальну картину подій, що розгорнулися з приходом "білої" армії та посилення боротьби робітників міста проти денікінського окупаційного режиму. Звичайно, в епіцентрі організації і керівництва робітничим рухом І. І. Погорілий поставив партію більшовиків, до дій якої тісно прив'язаний виклад інших подій. Значну увагу він приділив критиці дій партії меншовиків, яких звинувачував у співробітництві з окупаційною владою. Автор прагнув зробити аналіз політики денікінців та аргументовано викласти причини їх поразки. Дана робота відрізняється від подальших статей значно меншим рівнем ідеологізації подій та звеличення ролі більшовицької партії. До 1937 року Іван Іванович написав ще низку наукових статей з зазначеної тематики⁷. Окреме місце в спадщині І. Погорілого становлять статті присвячені Т. Г. Шевченку та питанням краєзнавства⁸. Слід зазначити, що доробок завідуючого кафедрою історії України не обмежується вказаним переліком. Через вилучення його статей з наукового обігу і втрату певних видань не вдалося з'ясувати їх остаточну кількість.

У 1935 році Н. І. Межберг разом з викладачами Київського державного університету входив до авторської бригади істориків по підготовці курсу історії України для вищих навчальних закладів⁹. Сферою його наукових інтересів було вивчення історії революційних подій на Одещині. Одну зі своїх статей Н. І. Межберг написав спільно з С. Я. Коганом¹⁰.

Після закінчення університету певна кількість випускників продовжувала навчання в аспірантурі, у тому числі і на кафедрі історії України. Підготовка аспірантів вважалася пріоритетним завданням в Одеському університеті, але виконаних і захищених дисертацій з історії в 1930-х рр. було мало. Лише наприкінці 1930-х років відбувся захист низки дисертаційних робіт (О. І. Колесников, І. А. Адамов, П. О. Лісничий, А. В. Крячун). Студенти і аспіранти мали можливість

разом з викладачами брати участь в роботі наукових сесій в Одеському університеті та готувати власні доповіді.

За розпорядженням проректора університету у наукових справах з 1 вересня 1935 року доценти кафедри історії України І. І. Погорілий та С. М. Ковбасюк отримували заробітну платню за наукову роботу у розмірі 150 крб.¹¹ За підписанням зобов'язанням викладачі факультету мусили у 1936 році на протязі 10 місяців розробляти такі теми з історії України: "Аграрний рух на Україні під час австро-германської окупації" (І. Д. Сероглазов), "Радянська Україна в 1919 році" (І. І. Погорілий), "Червона гвардія в боротьбі за жовтень в Одесі" та "Боротьба селян проти військових поселень на Україні" (С. М. Ковбасюк), "Царицинський похід донецьких пролетарів на чолі з К. Є. Ворошиловим" (Г. І. Гладківська). Кожен давав розписку про зобов'язання виконати свою тему розміром у певну кількість друкованих аркушів і здати її до наукової частини ОДУ не пізніше 29 грудня 1936 року, а у разі невиконання повернути суму авансу¹²

В січні 1936 року Одеський обком КП(б)У організував в університеті перевірку викладання вітчизняної історії. Доповідь комісії мала негативні висновки. У ній вказувалося на повну відсутність випуску кафедрами та співробітниками друкованої продукції¹³. Перевіряючі відмічали серед викладачів наявність троцькістів. У якості прикладу називався доцент кафедри історії України Гнат Митрофанович Трачевський. На цьому його робота в університеті припинилась. Доцент С. М. Ковбасюк також знятий з роботи в 1935 році, хоча через деякий час був знову поновлений на посаді.

Внаслідок проведення чисток, з вузів звільнено багатьох працівників. Інструктор Одеського обкому КП(б)У Бондаренко в "Доповідній записці до питання про класову боротьбу на фронті національно-культурного будівництва по Одеській області (1933-1937)" датованій 29 квітня 1937 року, повідомляв, що за вказаний період в держуніверситеті звільнено близько 20 викладачів. Головним чином це були викладачі соціально-економічних наук історичного факультету. Серед них знаходимо викладачів історії України Межберга, Трачевського, Шульмана¹⁴.

Розпочата після лютого-березневого (1937) пленуму ЦК ВКП(б) вакханалія репресій особливо сильно вдарила по історичному факультету. Шпальти місцевих газет майорять статтями з огульною критикою на працівників сфери освіти серед яких зустрічаються "присвячені" Одеському університету і викладачам кафедри історії України¹⁵. Постійні перевіряючі комісії на історичному факультеті вносили хаос в навчальний процес. Спеціально організовані студенти нарізно вели стенограми лекцій викладачів і здавали їх до спецчастини. Органи

НКВС проводили арешти викладачів, а прочитані репресованими лекторами курси, змушували перечитувати інших, вважаючи попередній виклад матеріалу "шкідливим" для студентів.

Внаслідок репресій на історичному факультеті особливо постраждала кафедра історії України. Викладачів Н. І. Межберга та Шульмана звільнили з роботи за допущені помилки та нібито неправильне трактування історичних фактів. Самсон Михайлович Ковбасюк був змушений залишити історичний факультет у 1938 році, оскільки через цькування мав всі шанси стати черговою жертвою каральних органів.

Завідуючого кафедрою Івана Івановича Погорілого заарештували у ніч з 13 на 14 серпня 1937 року як учасника "контрреволюційної української націоналістичної організації". У справі наявні лише три протоколи допиту, але у жодному з них він не визнав себе винним. Значна кількість арештованих за цією справою осіб назвали І. І. Погорілого учасником зазначеної організації. 27 жовтня 1937 року в Києві виїзна сесія Військової колегії Верховного суду СРСР засудила його до розстрілу з конфіскацією особистого майна¹⁶.

Гната Митрофановича Трачевського органи НКВС арештували 3 вересня 1937 року. Після звільнення з університету він працював ще деякий час доцентом педагогічного інституту, а потім науковим співробітником історичного музею. Його звинуватили як учасника "української контрреволюційної націоналістичної організації". Як і для багатьох інших жертв сфабрикованої слідчими НКВС організації, 29 жовтня 1937 року "трійка" при УНКВС по Одеській області прийняла рішення про розстріл Г. М. Трачевського¹⁷.

Внаслідок повного розгрому кафедри історії України, на певний час її робота завмерла. Після нової організації кафедри викладати мусили її аспіранти. В матеріалах обстеження роботи педагогічного інституту зазначено: "В. Т. Горбатюк є штатним викладачем педінституту з навантаженням в півтори ставки, він же викладач держуніверситету теж з навантаженням в півтори ставки, він же керівник кафедри в держуніверситеті і аспірант кафедри, якою керує"¹⁸. Наприкінці 1930-х років особливе місце в дослідженнях викладачів кафедри історії України зайняли проблеми класової боротьби, робітничого руху, історико-партійна тематика. З 1939 року нею завідував О. І. Колесников. Викладачами працювали О. П. Лісничий, І. А. Адамов, А. А. Кудря, В. Т. Горбатюк¹⁹. І. А. Адамов написав працю про боротьбу населення України проти військ Антанти у роки громадянської війни, А. Кудря досліджував питання про формування робітничого класу в Україні. Група істориків кафедри вивчала проблеми історії XIX ст. і революційного руху на Україні²⁰. І. А. Адамов опублікував в періодичних виданнях кілька статей на різні теми²¹. Вика-

дач факультету Є. Гороховська підготувала дисертацію на тему: "Работа большевистской организации Одессы во время трех подпольий"²². У 1939 році деякі роботи були надруковані в збірнику "Праці Одеського державного університету"²³. Редакція журналу "Історик-марксист", характеризуючи наукову роботу істориків Одеси, в 1941 році зазначала: "Організація цієї кафедри є значним досягненням, хоча вона ще потребує постійної допомоги з боку українського історичного центру — Інституту історії АН УРСР"²⁴. Опікувався роботою кафедри в ці роки та керував підготовкою її аспірантів професор кафедри історії України Київського університету та старший науковий співробітник АН УРСР Олександр Петрович Оглоблін.

Таким чином, історичні дослідження на кафедрі історії України Одеського державного університету тісно пов'язані з розвитком всієї історичної науки в 1930-х роках. В умовах утвердження в Радянському Союзі тоталітаризму, посилювався тиск на історичну науку та її представників. Розгром наукової школи академіка М. Є. Слабченка завдав важкого удару по розвитку історичної україністики в Одесі. Нову генерацію істориків досить часто представляли вихідці з партійних структур, які при написанні досліджень керувалися передусім ідеологічними вимогами, а вже потім науковим рівнем своїх праць. Сьогодні більшість з них практично не мають наукової цінності. Переважна більшість викладачів кафедри історії України стали жертвами масових репресій або зазнали гонінь з боку влади. Це прямо позначилося на науковій продукції кафедри та, навіть, на певний час призвело до її ліквідації.

Примітки:

1. *Історія Одеського університету за 100 років.* — К., 1968. — С. 336.
2. *Першина З. В. Історія України в працях одеських дослідників // Український історичний журнал.* — 1994. — № 6. — С. 53-63; *Аппатов С. И., Першина З. В., Демин О. Б. Историческая наука в Одессе за 200 лет // Очерки развития науки в Одессе.* — Одеса, 1995. — С. 450-490; *Попова Т. Н., Станко В. Н. Исторические исследования в Одесском университете: традиции и современность // Вестник ОГУ.* — 1995. — Вып. 1. — С. 37-53; *Першина З. В. Історіографічний підсумок та проблеми вивчення історії Одеського державного університету // Записки історичного факультету.* — 2000. — Вип. 10. — С. 24-31.
3. *Нариси історії української інтелігенції (перша половина XX ст.) / Відп. ред. Ю. О. Курносов.* — Кн. II. — К., 1994. — С. 39.
4. *Погорілий І. Загострити класову тильність у вихованні нового покоління // Чорноморська Коммуна.* — 1934. — 18 вересня. — С. 2; *Погорілий І. Нещадно троцкисти уламки контрреволюційних націоналістів і троцькістів // Чорноморська Коммуна.* — 1934. — 17 листопада. — С. 2; *Погорілий І. Ворог не склав зброю //*

- Чорноморська Комуна. — 1935. — 12 червня. — С. 2; Погорілий І., Трачевський Г. Проти націоналістичних перекручень у викладанні літератури // Чорноморська Комуна. — 1934. — 18 лютого. — С. 2 та інші.
5. Ковбасюк С. Очерк истории одесской Красной гвардии // Октябрь на Одещине. — Одесса, 1927. — С. 192-248; Ковбасюк С. [Рецензія] Збірка документів з історії Одеської Червоної гвардії / Склала й упорядкувала Л. І. Кангун, за ред. Г. Германа та І. Сероглазова. — Одеса: Вид-во Партвидав "Пролетар", 1932. — 100 с.
 6. Робітничий рух в Одесі за денікінізми (23 серпня 1919р. — 8 лютого 1920р.) // Літопис революції. — 1931. — № 3. — С. 61-84; № 4. — С. 35-55.
 7. У боротьбі за перетворення війни імперіалістичної у війну громадянську // Чорноморська Комуна. — 1934. — 1 серпня. — С. 3; Боротьба за жовтень на Україні // Чорноморська Комуна. — 1935. — 1 листопада. — С. 2-3; Революційний рух у царській армії // Чорноморська Комуна. — 1935. — 22 грудня. — С. 2; Тридцятиріччя ІУ з'їзду РСДРП (23 квітня — 8 травня 1906р.) // Чорноморська Комуна. — 1936. — 27 квітня. — С. 2; Більшовики України напередодні квітневої конференції РСДРП(б) 1917 р. // Чорноморська Комуна. — 1937. — 12 березня. — С. 3-4; До двадцятиріччя квітневої конференції (7-12 травня [24-29 квітня], 1917 року) // Чорноморська Комуна. — 1937. — 9 травня. — С. 3; Історичний з'їзд. До ХХ-річчя УІ з'їзду більшовицької партії (8-16 серпня 1917 року) // Чорноморська Комуна. — 1937. — 8 серпня. — С. 2.
 8. Пам'яті Т. Г. Шевченка // Чорноморська Комуна. — 1935. — 9 березня. — С. 3; Поету, революціонеру, демократу // Чорноморська Комуна. — 1935. — 30 березня. — С. 3; Таганрозька нарада // Чорноморська Комуна. — 1935. — 21 квітня. — С. 2; Друзі Тараса Шевченка // Чорноморська Комуна. — 1936. — 10 березня. — С. 3-4; "Сорочинський ярмарок" в театрі революції // Чорноморська Комуна. — 1936. — 26 березня. — С. 3; "Потьомкін" в Одесі // Чорноморська Комуна. — 1937. — 27 червня. — С. 3.
 9. Чорноморська Комуна. — 1935. — 15 квітня. — С. 1.
 10. Межберг Н. 3 сторінок героїчного минулого // Чорноморська Комуна. — 1934. — 11 липня. — С. 3; Межберг Н. Масовий революційний рух напередодні імперіалістичної війни // Чорноморська Комуна. — 1934. — 1 серпня. — С. 3; Коган С., Межберг Н. Повстання куркулів у німецьких колоніях на Одещині (1919 рік) // Літопис революції. — 1929. — № 2. — С. 138-153; 1930. — № 2. — С. 1-27.
 11. Архів Управління Служби безпеки України в Одеській області (далі УСБУ). — Фонд припинених справ (далі Ф. П). — Спр. 7546-п. — Арк. 99-101.
 12. Там само. — Арк. 108-113.
 13. Урсуд. "...особенно засорен враждебным элементом" (Одесский университет в 20-30-е годы) // Одесский университет. — 1995. — 12 травня. — С. 4.
 14. ДАОО. — Ф. 11. — Оп. 1. — Спр. 1236. — Арк. 10-11.
 15. Штеренберг С. Очистити Одеський університет від буржуазно-націоналістичної погані // Чорноморська Комуна. — 1937. — 30 вересня. — С. 2; Лохматюк М., Дрізліх А., Теплицький Ю. Ворожий клубок у держуніверситеті ще не розплетано // Чорноморська комуна. — 1937. — 27 грудня. — С. 2.

16. Архів УСБУ в Одеській області. — Ф. П. — Спр. 5503-п. — Арк. 139.
17. Там само. — Спр. 5453-п. — Арк. 76.
18. ДАОО. — Ф. 11. — Оп. 1. — Спр. 1392. — Арк. 45.
19. Викладачі кафедри захистили такі дисертації: О. І. Колесников "Селянський рух на півдні України в період реформи 1861 р. (1857-1863) "; І. А. Адамов "Рабочие и моряки Одесского порта в революционном движении XIX и начала XX ст "; П. О. Лісничий "Положение крестьян и крестьянское движение в 80-90 гг. XIX столетия на юге Украины ". Вони загинули на фронті під час Другої світової війни.
20. Чухрій П. Г. Розвиток історичних досліджень в Одеському державному університеті за роки радянської влади (до 100-річчя заснування університету) // Український історичний журнал. — 1965. — № 7. — С. 117.
21. Адамов І. А. Розклад австро-німецької окупаційної армії на Україні в 1918 році // Чорноморська Комунa. — 1937. — 9 березня. — С. 2; 11 березня. — С. 3; Адамов І. А. Великий демократ, поет-революціонер // Чорноморська Комунa. — 1937. — 10 березня. — С. 3; Адамов І. А. Декабрьское вооруженное восстание на Украине в 1905 году // Большевистское знамя. — 1940. — 27 декабря. — С. 2.
22. О научной работе историков Одессы и Киева // Историк марксист. — 1941. — № 6. — С. 141.
23. Горбатюк В. Т. Історичні погляди великого революційного демократа Т. Г. Шевченка. Кирило-Мефодіївське братство // Праці Одеського державного університету. — 1939. — Т. 1; Колесников О. І. Реформа 1861 р. на Півдні України // Там само.
24. О научной работе историков Одессы и Киева // Историк марксист. — 1941. — № 6. — С. 140.